

مطالعات اسلامی: فلسفه و کلام، سال چهل و دوم، شماره پیاپی ۸۵/۲،

پاییز و زمستان ۱۳۸۹، ص ۳۷-۵۴

تحلیل متن‌شناسی زیارتنامه حضرت امام رضا (ع) بر پایه نظریه کنش‌گفتار*

دکتر محمدرضا پهلوان‌نژاد^۱

دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

Email: rezapahlavan5@yahoo.com

مهدی رجب‌زاده

کارشناسی ارشد زبان‌شناسی

چکیده

نظریه کنش‌گفتار یکی از مهم‌ترین نظریاتی است که بر دو حوزه فلسفه زبان و زبان دین تاثیر گذاشته است. آستین، ارائه‌کننده این نظریه، کاربرد زبان برای انجام کارهایی از قبیل اعلام کردن، وعده دادن، اظهار داشتن، تهدید کردن و ... را کنش‌گفتار نامید. وی واحد ارتباط زبانی را کنش‌های گفتاری اعلام کرد، بدین معنی که ارتباط زبانی هنگامی اتفاق می‌افتد که گوینده، کنش‌گفتاری انجام دهد. جان سرل بر پایه این نظریه کنش‌های گفتاری را به پنج دسته تقسیم‌بندی کرد: کنش‌های اظهاری، اعلامی، تعهدی، ترغیبی و عاطفی. بررسی متن‌شناسی زیارتنامه حضرت امام رضا (ع) بر اساس طبقه‌بندی فوق‌نشان داد از مجموع ۱۰۷ کنش‌گفتاری به کار رفته در این متن، کنش‌های عاطفی با ۳۸ مورد بیشترین و کنش‌های اعلامی با ۲۲ مورد کمترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. ضمن آن که در متن فوق هیچ‌گونه کنش‌گفتاری تعهدی به کار نرفته است. نتایج فوق‌نشان‌دهنده ایجاد ارتباط عمیق عاطفی گوینده و مخاطب یا مخاطبان زیارتنامه است. به عبارتی گوینده متن تلاش کرده است احساساتی از قبیل ارادتمندی، قدردانی و دوستی خویش را در قالب این متن با مخاطب خویش به اشتراک بگذارد. اختلاف ناچیز بین تعداد سایر کنش‌های به کار رفته در متن با توجه به تعداد کل کنش‌های موجود معنی‌دار به نظر نمی‌رسد.

کلیدواژه‌ها: بررسی متن‌شناسی، نظریه کنش‌گفتار، آستین، سرل، زیارتنامه حضرت امام رضا (ع)

* تاریخ وصول: ۱۳۸۸/۰۱/۱۹؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۹/۱۱/۱۵

۱. نویسنده مسؤل.

مقدمه

یکی از دیدگاه‌های معناشناسی که بر پایه آن متون مختلف از جمله متون دینی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد نظریه کنش گفتار است. این نظریه توسط جان آستین که یکی از فلاسفه مکتب آکسفورد است مطرح شد و او تحت تأثیر فلسفه زبان متعارف بود، جریانی که به نقد پوزیتیویسم منطقی پرداخت. پوزیتیویست‌ها یا همان عینیت‌گرایان به معیار تحقق‌پذیری برای تشخیص معنی‌داری یا بی‌معنایی صورت‌های زبانی قایل بوده‌اند (آپر، ۱۹۴۹). برای نمونه ویتکنشتاین که نقش عمده‌ای در شکل‌گیری این شیوه فکری داشت معتقد است که گزاره‌های اخلاقی گزاره‌هایی نیستند که شناخت را منتقل سازند، بلکه فقط بیانگر عواطف و احساسات هستند (ویتکنشتاین، ۱۹، ۵۴، ۵۸).

نظریه کنش گفتار آستین

آستین که از پیشگامان فلسفه زبان متعارف بود در کتاب **چگونه با واژگان کار انجام دهیم** با اتخاذ رویکرد کاربردگرایانه به زبان اعلام کرد که اولاً جملات خبری تنها جملات اصلی و معنی‌دار زبان نیست و ثانیاً تعیین ارزش صدق و کذب همه جملات ممکن نیست؛ زیرا هدف گوینده از بیان جملات کنشی توصیف خود عمل است نه توصیف یک وضعیت یا حالت. بر این اساس، آستین جملات را به دو دسته اخباری و اجرایی تقسیم می‌کند و ویژگی‌های بیان‌های اجرایی را به صورت زیر بیان می‌کند (آستین، ۱۹۷۰: ۲۴۲):

بیان‌های اجرایی صدق و کذب پذیر نیستند. بلکه متناسب یا نامتناسب هستند. در بیان‌های اجرایی از افعال کنشی مانند قول دادن، اعلام کردن، اخطار دادن و غیره استفاده می‌شود و این افعال در صورتی که در زمان حال ساده و با فاعل اول شخص به کار روند؛ بیان‌های اجرایی یا کنشی هستند. در نظریه آستین معنی هر جمله شامل سه بخش می‌باشد: کنش بیانی، کنش غیر بیانی و کنش تأثیری (همان، ۲۶۰). کنش بیانی به معنای تحت‌اللفظی واژه‌های موجود در جمله گفته می‌شود. کنش غیر بیانی به قصد و نیت

گوینده از گفتن آن جمله که به صراحت در جمله بیان نمی‌شود اشاره دارد و کنش تأثیری به تأثیر آن جمله بر روی مخاطب گفته می‌شود. با این وجود آستین محور تحلیل زبانی در نظریه خود را کنش غیر بیانی می‌داند.

سرل کنش‌های گفتار را به طور متفاوتی دسته‌بندی می‌کند و از آن جا که این دیدگاه از تنوع معنایی بیشتری برخوردار است و می‌تواند مفاهیم بیشتری را توصیف کند در این مقاله با اتخاذ این رویکرد به توصیف و تبیین متن زیارت‌نامه امام رضا(ع) می‌پردازیم. در ابتدا در این قسمت به معرفی دیدگاه سرل و سپس به تطبیق متن مورد بررسی با دیدگاه وی خواهیم پرداخت.

انواع کنش‌های گفتاری از دیدگاه سرل

بافت یا فحوای کلام یکی از مهم‌ترین عواملی است که در تقسیم‌بندی انواع کنش‌های گفتاری در دیدگاه سرل اهمیت دارد. چگونگی شکل‌گیری بافت یک کنش گفتار با ماهیت و مقصود از تولید آن کنش در تعامل است. مثلاً این که آیا کنش یک عمل اجتماعی صرف است یا خیر و نیز این که آن کنش در بردارنده چه نوع عمل اجتماعی می‌باشد (اسیسا، ۲۰۰۲). از این رو در بررسی کنش‌های گفتاری متون مختلف لازم است نوع بافت در بردارنده کنش گفتار و نوع عمل اجتماعی موردنظر از تولید آن مورد توجه دقیق قرار گیرد. آستین در بسط نظریه کنش گفتار اقدام به طبقه‌بندی کنش‌های گفتاری در پنج حیطه مختلف به شرح زیر نمود (سرل، ۱۹۶۹).

۱- کنش اظهاری^۱

در کنش‌های گفتاری اظهاری گوینده تعهد خود را نسبت به صدق گزاره‌هایی که اظهار می‌دارد نشان می‌دهد. گوینده از طریق این نوع کنش به مقایسه محتوای گزاره‌ای،

۱. Representative Act or Assertive Act.

با جهان خارج می‌پردازد و باور خویش را نشان می‌دهد. برخی فعل‌های به کار رفته برای بیان کنش‌های گفتاری اظهاری عبارتند از: بیان کردن، تأیید کردن، گفتن، بودن، صبرکردن، شنیدن، بازکردن و انتظار داشتن (سرل، ۱۹۶۹).

۲- کنش تعهدی^۱

در کنش‌های تعهدی گوینده با سوگند خوردن، قول دادن، پذیرفتن و نظایر آن‌ها وعده انجام یا ترک کاری را در آینده به مخاطب می‌دهد. برخی فعل‌های به کار رفته در این نوع کنش گفتاری عبارتند از: قول دادن، قسم خوردن، متعهد شدن و ضمانت کردن. هدف از این کنش تطبیق دادن جهان خارج با محتوای گزاره‌ای عمل آتی گوینده است (سرل، ۱۹۶۹). مثال:

- ۱- قول می‌دهیم ذره‌ای از مواضع خود کوتاه نیایم.
- ۲- متعهد می‌شوم تا تکمیل کارها آن جا را ترک نکنم.

۳- کنش عاطفی^۲

کنش‌های گفتاری عاطفی بیان‌کننده احساساتی از قبیل قدردانی، عذرخواهی، تبریک و تعریف از جانب گوینده‌اند. گوینده از طریق این گونه کنش‌ها حالت درونی و احساسات خود را (با فرض حقیقی بودن گزاره) با مخاطب در میان می‌گذارد. برخی فعل‌های به کار رفته در کنش‌های عاطفی عبارتند از: خوشحال شدن، تشکر کردن، تبریک گفتن، ناسزا گفتن، متاسف شدن، معذرت خواستن، سلام کردن، تعجب کردن، دشنام دادن. مثال:

- ۱- مراتب سپاسگزاری خود را به خاطر قبول این دعوت اعلام می‌کنم.
- ۲- از شنیدن خبر قبولی‌ات بسیار خوشحال شدم.

۱. Commissive Act.

۲. Expressive Act.

۴- کنش ترغیبی^۱

در کنش‌های گفتاری ترغیبی، گوینده سعی دارد با به کارگیری جملات یا افعال خاصی مخاطب را به انجام کاری ترغیب کند. به عبارتی گوینده بر آن است با سخنانش شرایطی را به وجود آورد که اعمالی انجام شود، به طوری که جهان خارج را با محتوای گزاره‌ای که شامل عمل آتی شنونده است تطبیق دهد. پرسش‌ها و درخواست‌ها نمونه‌های بارزی از کنش‌های گفتاری ترغیبی هستند.

برخی فعل‌های به کار رفته در کنش‌های ترغیبی عبارتند از: خواستن، تمناکردن، دستور دادن و دعوت کردن. مانند:

۱- اجازه دهید قبل از رفتنتان عرایضم را خدمتتان بگویم.

۲- لطفاً بگویید دقیقاً چه ساعتی از منزل خارج شدید.

۵- کنش اعلامی^۲

هدف از کنش‌های اعلامی، اعلام شرایط تازه‌ای برای مخاطب یا مخاطبان (و جهان خارج) توسط گوینده می‌باشد، بدین معنا که همزمان با بیان آن شرایط انطباقی بین زبان و جهان خارج روی می‌دهد. البته، صرف بیان شرایط تازه به منزله انجام یک کنش اعلامی نیست، بلکه شرایطی برای تحقق آن لازم است از جمله این که گوینده صلاحیت بیان شرایط جدید را داشته باشد. به عنوان نمونه به کنش‌های اعلامی زیر توجه کنید:

۱- شما را به عقد دائم یکدیگر در می‌آورم.

۲- آغاز جنگ را اعلام می‌کنم.

روشن است که در مثال ۱ همزمان با بیان جمله فوق انطباق شرایط اعلام شده با جهان خارج صورت می‌گیرد و دو نفر به عقد یکدیگر در می‌آیند و در مثال دو نیز همزمان با این اعلام بین دو کشور یا گروه جنگ آغاز می‌شود.

۱. Directive Act.

۲. Declaration Act.

تحلیل متن‌شناسی زیارتنامه حضرت امام رضا(ع) بر اساس کنش‌های گفتاری به کار رفته

زیارت و زیارتنامه

الف: زیارت

زیارت کلمه‌ای است عربی از ریشه (زور) که به معنا رفتن به جایی برای دیدن کسی یا چیزی می‌باشد (معین، ۱۳۷۹). در فرهنگ ما مسلمانان زیارت جایگاه والایی را به خود اختصاص داده است. این واژه در زبان فارسی حیطة معنایی خاصی پیدا کرده و معمولاً به معنای رفتن به مقبره بزرگان مذهبی همراه با انجام برخی اعمال مذهبی مانند خواندن زیارتنامه، قرآن و ادعیه به کار می‌رود و البته گاهی نیز دامنه آن به زیارت افرادی که از احترام و یا تقدس خاصی برخوردارند، مانند پدر و مادر، بزرگان مذهبی و غیره نیز می‌رسد. در کتاب آسمانی ما قرآن و در احادیث این واژه بارها به کار رفته است.^۱ در دین مقدس اسلام، زیارت کعبه از چنان جایگاه والایی برخوردار است که انجام آن برای کسانی که توانایی آن را داشته باشند همپای به جای آوردن نماز، انجام جهاد و دادن زکات واجب عینی است و البته انجام این فریضه همراه با آداب و اعمال خاصی از قبیل نیت، طهارت، غسل، احرام و ذکر اوراد و ادعیه خاصی است. علاوه بر زیارت کعبه که از قداست و شرافت بسیار بالایی برخوردار است، در دین اسلام به‌ویژه در مذهب تشیع سایر زیارات از جمله زیارت والدین و خویشاوندان (صله رحم) و رفتن بر سر مزارها و قبور مخصوصاً مزار ائمه، افراد پاک و برگزیده و فرزندان و نوادگان ائمه بسیار سفارش شده است. از امام علی(ع) در لزوم زیارت مرقد پیامبر اکرم(ص) روایت شده که فرموده است: «هرگاه به نیت حج و زیارت خانه خدا از منزل خارج شدی زیارت حجت را با زیارت مرقد پیامبر(ص) کامل کن. ترک زیارت رسول(ص) ستمکاری بر آن حضرت است» (محمدی مقدم، ۱۳۷۸).

۱. الهیکم التکائر حتی زرتم المقابر (سوره تکوین، آیه ۲-۱).

ب: زیارتنامه‌ها

زیارتنامه‌ها را از حیث این که چگونه به دست ما رسیده‌اند به سه دسته تقسیم می‌کنند (عظیم‌زاده تهرانی، ۱۳۸۲):

۱- زیارتنامه‌هایی که مستقیماً توسط اهل بیت وارد شده‌اند، مثل زیارت جامع کبیره که از امام علی النقی(ع) نقل شده و زیارت عاشورا که منتسب به امام محمدباقر(ع) می‌باشد.

۲- زیارتنامه‌هایی که از زبان علمای شیعه نقل شده است، مانند زیارتنامه امام حسین(ع) در روز عرفه.

۳- زیارتنامه‌هایی که منبع آن‌ها به درستی مشخص نیست و معلوم نیست که آیا از زبان ائمه نقل شده است یا از زبان علمای دوستدار اهل بیت مانند کتاب **کامل‌الزیارات** که ابن علویه آن را ارائه کرده است.

از این حیث زیارتنامه امام رضا(ع) را باید در سومین گروه مذکور یعنی زیارتنامه‌هایی که منبع آن‌ها به درستی مشخص نیست جای داد. اگرچه سلسله مراتب انتساب متن فوق در کتاب **کامل‌الزیارات** از حکیم بن داوود حکیم تا عمرو بن هاشم ادامه پیدا می‌کند^۱، اما در مورد گوینده قبل از عمرو بن هاشم تنها به ذکر عنوان «یکی از اصحاب» اکتفا شده است و این ابهام باقی می‌ماند که اولاً آیا گوینده اولیه آن مستقیماً صحابه فوق بوده است و یا آن که او نیز آن را از زبان یکی از اهل بیت نقل کرده است و ثانیاً اینکه صحابه نامبرده چه کسی بوده است (ذهنی، ۱۳۷۷). کل متن زیارتنامه حضرت امام رضا(ع) از هفت بخش تشکیل شده است که هر بخش از لحاظ مفاهیم و مضامین به کار رفته، اهداف و جایگاه توصیه شده جهت قرائت آن با دیگر بخش‌ها متفاوت است. در این بررسی ابتدا هر یک از بخش‌ها به صورت جداگانه مورد بررسی و تحلیل قرار خواهند گرفت و سپس با در نظر گرفتن تحلیل هر یک از بخش‌ها تحلیل کلی از

۱. متن فوق در کتاب *عیون اخبار الرضا* نیز آمده است.

زیارت‌نامه ارائه خواهد شد. بررسی فوق بر اساس تقسیم بندی پنج‌گانه سرل از کنش‌های گفتاری صورت خواهد گرفت و روشن است که در صورتی که تقسیم‌بندی متفاوتی صورت گیرد نتایج متفاوتی نیز به دنبال خواهد داشت.

بخش اول

اولین بخش از متن فوق «اذن دخول» یا درخواست اجازه جهت تشریف به حرم مبارک حضرت است که نشان‌دهنده نوع «ساختار آغازین گفتار»^۱ به کار رفته در زیارت‌نامه است. این ساختار در ابتدا با چند کنش اظهاری مانند «اللَّهُمَّ إِنِّي وَقَفْتُ عَلَى بَابٍ مِنْ أَبْوَابِ بَيْتِكَ...»^۲ و «قَدْ مَنَعَتِ النَّاسَ أَنْ يَدْخُلُوا إِلَّا بِإِذْنِهِ»^۳ آغاز می‌شود و در ادامه گوینده متن اعتقادات قلبی خود را که در حقیقت نوعی «تصدیق»^۴ است مطرح می‌کند که با توجه به بافت استفاده شده می‌توان آن را در حیطه کنش‌های اعلامی طبقه‌بندی نمود. در ادامه متن به مواردی از کنش‌های طبقه‌بندی شده در حیطه کنش‌های ترغیبی بر می‌خوریم. مانند: «إِنِّي أَسْتَأْذِنُكَ يَا رَبِّ أَوْلًا»^۵ و «ءَادْخُلُ يَا رَسُولَ اللَّهِ»^۶ که می‌توان آن‌ها را از حیث مستقیم یا غیرمستقیم بودن در حیطه کنش گفتاری ترغیبی غیرمستقیم طبقه‌بندی کرد.

آخرین کنش گفتاری به کار رفته در این بخش یک کنش گفتاری ترغیبی مستقیم است، با این مضمون که «فَأَذِّنْ لِي يَا مَوْلَايَ فِي الدُّخُولِ» که می‌توان آن را برآیند و ما حاصل همه کنش‌های ترغیبی به کار رفته در متن به منظور کسب اجازه دخول دانست. بدین ترتیب اولین بخش زیارت‌نامه با یک کنش گفتاری اظهاری آغاز و با یک

۱ . Conversational beginning structure.

۲ . خدایا من بر درگاهی از درهای خانه‌های پیامبر تو ایستادم.

۳ . مردم را از ورود به آن بدون اجازه او منع کرده‌ای.

۴ . Testification.

۵ . بارالها نخست از تو کسب اجازه می‌کنم.

۶ . آیا داخل شوم ای رسول خدا؟

کنش‌گفتاری اظهاری نیز پایان می‌یابد. در مجموع بخش اول زیارت‌نامه حضرت امام رضا(ع) شامل ۲۴ کنش‌گفتار است که از این مجموع بیشترین تعداد مربوط به کنش‌گفتاری اظهاری با ۱۲ مورد و سایر کنش‌گفتاری به کار رفته با فراوانی یکسان هر کدام ۴ مورد را به خود اختصاص داده‌اند. ضمن آن که در این بخش هیچ‌گونه کنش‌گفتار تعهدی به کار نرفته است.

بخش دوم

دومین بخش از زیارت‌نامه حضرت امام رضا(ع) که به زیارت مخصوص آن حضرت معروف است در آغاز در بردارنده اصول دینی توحید و نبوت «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ»^۱ است که باید آن‌ها را در حیطه کنش‌های گفتاری اعلامی طبقه‌بندی کرد. در ادامه بخش دوم گوینده متن به ارائه جملاتی که بیان‌کننده اصل مکتبی تولی، دوستی پیامبر(ص) مانند «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ ... وَ اهل بیت آن بزرگوار مانند «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ...، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ فَاطِمَةَ ... وَ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ ...» است، می‌پردازد که این نوع گزاره‌ها را باید در حیطه کنش‌های گفتاری ترغیبی طبقه‌بندی نمود. آخرین جمله از این دسته گزاره‌های ترغیبی به کار رفته «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ حُجَّتِكَ وَ وِلِيِّكَ الْقَائِمِ ...» به موضوع سلام بر حضرت قائم مهدی موعود (عج)^۲ اختصاص دارد که در مکتب شیعه جعفری از جایگاه بسیار بالایی برخوردار است.

پس از این قسمت یک‌بار دیگر اصل تولی و این بار در قالب یک کنش‌گفتاری اظهاری و همراه با اصل مذهبی دیگر یعنی تبری «دوری جستن از دشمنان ائمه» «اللَّهُمَّ

۱. شهادت می‌دهم خدایی جز خدای یکتا نیست. بی شریک و بی‌همتا است و شهادت می‌دهم که حضرت محمد بنده و فرستاده او است.

۲. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ حُجَّتِكَ وَ وِلِيِّكَ الْقَائِمِ.

أِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِحُبِّهِمْ» و همراه با اصل مذهبی دیگر یعنی تبری (وَ أَعَادِي عَدُوَّهُمْ) مطرح می‌شود.

بخش دوم زیارتنامه حضرت امام رضا(ع) با دو گزاره ترغیبی «ارزُقْنِي بِهِمْ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَ اصْرِفْ عَنِّي بِهِمْ شَرَّ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ أَهْوَالَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» پایان می‌یابد که در آن‌ها گوینده با واسطه قراردادن کلیه امامانی که در این قسمت از آن‌ها نام برده شده است، خواهان بهره‌گیری از خیر دنیا و آخرت و امان جستن از شر آنچه در دنیا و آخرت است، می‌باشد.

این بخش از زیارتنامه حضرت امام رضا(ع) در مجموع در بردارنده ۳۱ کنش‌گفتاری است که بیشترین کنش‌های گفتاری به کار رفته مربوط به کنش‌های گفتاری ترغیبی با ۱۳ مورد و کمترین آن‌ها مربوط به کنش‌های گفتاری اعلامی، اظهاری و عاطفی هر کدام به ترتیب با ۹، ۶ و ۳ مورد می‌باشد. ضمن آن که در این بخش نیز هیچ‌گونه کنش گفتاری تعهدی به کار نرفته است.

بخش سوم

سومین بخش از زیارتنامه حضرت امام رضا(ع) بخشی است که توصیه شده در بالاسر آن حضرت قرائت شود. در این بخش گوینده متن با استفاده از عبارت «السَّلَامُ عَلَيْكَ» که در پی آن کنیه‌های مختلفی از حضرت امام رضا از قبیل «وَلِيِّ اللَّهِ»، «حُجَّةَ اللَّهِ»، «عَمُودَ الدِّينِ»، «وَارِثَ آدَمَ»، «الصَّدِيقُ الشَّهِيدُ» و «الْوَصِيُّ الْبَارُ التَّقِيُّ» آمده در بیست مورد به ابراز سلام^۱ به آن بزرگوار می‌پردازد. اهمیت استفاده از کنیه در این بخش وقتی برجسته‌تر می‌شود که بدانیم در سنت زبانی عربی تاثیر استفاده از کنیه بسیار بالاتر از استفاده از اسم است و از سوی دیگر نشانه تشخیص اجتماعی و منزلت بالای صاحب آن است. هر یک از بندهای یک و سه این بخش یک « ابراز سلام» و بند دوم یک ابراز

۱ . Salutation.

«تصدیق»^۱ بر انجام واجبات از قبیل اقامه نماز، پرداخت زکات و امر به معروف و نهی از منکر از جانب آن بزرگوار است «أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ، [أَشْهَدُ أَنَّكَ] آتَيْتَ الزَّكَاةَ». سلام‌های به کار رفته در این متن مانند «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ آدَمَ صِفْوَةَ اللَّهِ وَ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ الشَّهِيدُ» را باید جزء کنش‌های گفتاری عاطفی^۲ طبقه‌بندی نمود.

بند سوم این بخش بازگشت دوباره‌ای به بند اول یعنی بخش ابراز سلام است. این بند شامل تنها یک جمله است «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَبَا الْحَسَنِ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» که در بردارنده یک کنش عاطفی می‌باشد. البته، گفتنی است علاوه بر جنبه عاطفی که در سلام‌های به کار رفته این بخش وجود دارد، جنبه‌های دیگری از کنش‌های گفتاری همانند اظهار و اعلام نیز به صورت غیرمستقیم نهفته است. مثلاً هنگامی که زائر، حضرت را با عبارت «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ» مورد خطاب قرار می‌دهد مقام ولایت الهی آن بزرگوار را نیز در قالب دلالتی^۳ ضمنی مورد تصدیق و تاکید قرار می‌دهد.

بخش سوم در مجموع در بردارنده ۲۸ جمله است که از میان کنش‌های گفتاری به کار رفته بیشترین کنش گفتار به کار رفته مربوط به کنش گفتاری عاطفی با ۲۳ مورد و کمترین آن مربوط به کنش گفتاری اعلامی با ۵ مورد است. ضمن آن که این بخش فاقد سایر کنش‌های گفتاری یعنی ترغیبی، اظهاری و تعهدی می‌باشد.

بخش چهارم

بخش‌های پایانی زیارت‌نامه تعداد اندکی جمله را در بردارند. بخش چهارم مشتمل بر ۱۴ مورد کنش گفتاری است که از میان آن‌ها کنش‌های عاطفی مانند «بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي

۱. Testification.

۲. Implicatures.

۳. Entailment.

یا مَوْلَايَ^۱ با ۶ مورد بیشترین و کنش‌های ترغیبی مانند «فَكُنْ لِي شَافِعًا إِلَى اللَّهِ يَوْمَ فَرِّى وَ فَاقْتَبِي» و اظهارى مانند «فَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ مَقَامٌ مَحْمُودٌ» هر کدام با «۴» مورد کمترین میزان را در بردارند. توصیه شده است این بخش پس از طلب حاجات از خداوند قرائت شود. بنابراین، می‌توان انتظار داشت این بخش در برآوردن حاجات زائر نقش مهمی داشته باشد.

بخش پنجم

محور بحث بخش پنجم زیارتنامه در ابتدا اعلام تقرب جستن به خداوند با واسطه قرار دادن محبت اهل بیت با استفاده از سه کنش گفتاری اعلامی «اللَّهُمَّ إِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ ...، اتَوَلَّى آخِرَهُمْ ... وَ اَبْرَأُ مِنْ كُلِّ وَاٰلِيْجِهٍ ذُوْنَهُمْ» و سپس اعلام تنفر از همنشینی با هر آن کسی است که در زمره دوستان آن بزرگواران نباشد. این اعلام تنفر در غالب یک کنش گفتاری ترغیبی آمده است.

استفاده از کنش گفتاری اعلامی به جای کنش گفتاری ترغیبی در این بخش برای برائت جستن از دشمنان ائمه بار معنایی شدیدتری را به همراه دارد، به این معنی که نه تنها در این جا اعلام بیزاری صورت گرفته است، بلکه درخواست تغییر عملی در وضعیت موجود نیز مطرح شده است که نوع کنش گفتاری به کار گرفته شده معنی‌دار می‌باشد. تعداد کل کنش‌های گفتاری بکار رفته در این بخش ۵ مورد است که از این میان بیشترین کنش مورد استفاده مربوط به کنش اعلامی با ۴ مورد و کنش گفتاری ترغیبی با ۱ مورد است ضمن آن که از کنش‌های گفتاری اظهاری و تعهدی در این بخش استفاده نشده است.

بخش ششم

ششمین بخش از زیارتنامه بخشی است که توصیه شده در پایین پای مبارک آن

۱. پدر و مادرم به فدای شما ای مولایم.

حضرت قرائت شود. این بخش کوتاه مشتمل بر ۴ کنش گفتاری است که دو کنش گفتاری اول «صَلَّى اللهُ عَلَيْكَ يَا أَبَا الْحَسَنِ وَ صَلَّى اللهُ عَلَي رُوحِكَ وَ بَدَنِكَ» عاطفی، کنش سوم «صَبَرْتُ وَ أَنْتَ الصَّادِقُ الْمُصَدَّقُ» اظهاری و چهارمین کنش «قَتَلَ اللهُ مَنْ قَتَلَكَ بِالْأَيْدِي وَ الْأَلْسُنِ» ترغیبی می‌باشد. در این بخش هیچ‌گونه کنش گفتاری اعلامی و تعهدی بکار نرفته است.

بخش هفتم

آخرین بخش زیارت‌نامه حضرت امام رضا(ع) بخشی است که به صلوات خاصه آن حضرت معروف است و می‌توان آن را در بردارنده مفاهیم اصلی کلیه بخش‌ها دانست. کل این بخش «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ عَلَيَّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا الْمُرْتَضَى» یک کنش ترغیبی است که در قالب جمله‌ای طولانی حضرت امام رضا را همراه با صفات، کنیه‌ها و القاب بلند و با مضامین عالی مورد خطاب قرار می‌دهد. بار غالب مضمونی این بخش همانند بخش قبل سلام و تحیت بر آن حضرت است، با این تفاوت که در این بخش به جای آن که خواننده متن خود حضرت را مورد خطاب قرار دهد خداوند را مخاطب خویش می‌سازد و از درگاه او اهدای سلام و درود بر حضرت امام رضا(ع) را طلب می‌نماید. با در نظر گرفتن استفاده از این بخش در جایگاه پایانی و توجه به ویژگی‌های معنایی آن می‌توان آوردن این بخش را شیوه مناسبی برای استفاده از «ساختار پایانی گفتار»^۱ دانست.

بحث و نتیجه‌گیری

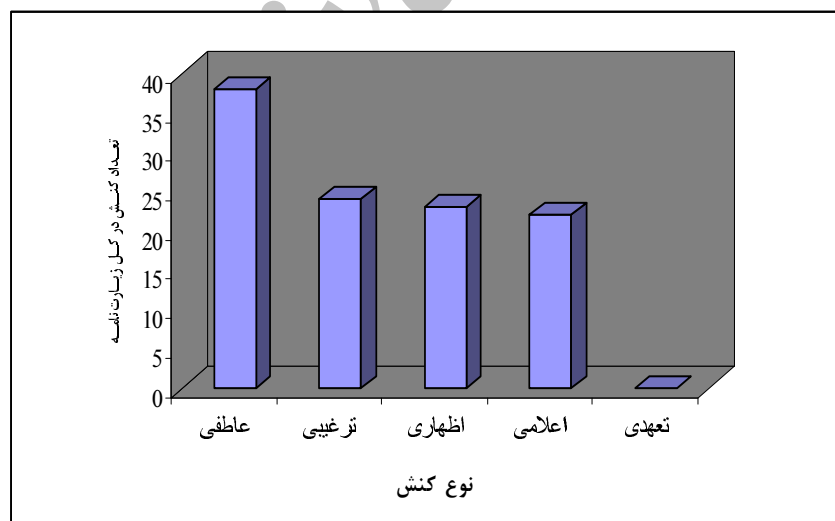
آن گونه که ملاحظه شد کنش‌های اظهاری، کنش‌های غالب گفتاری در نخستین بخش زیارت‌نامه است که فراوانی بالای آن‌ها به دلیل اراده زائر بر بیان مجدد اصول اعتقادی خویش و تکرار و یادآوری آن‌ها در محضر خداوند و ائمه اطهار(ع) می‌باشد.

۱. Conversational closing structure.

در بخش دوم زیارتنامه بیشترین درصد کنش‌های گفتاری مربوط به کنش‌های ترغیبی است که به دلیل استفاده فراوان از عبارت «اللهم صلِّ علی» جهت درخواست سلام و درود بر پیامبر اکرم (ص) و سایر ائمه (ع) صورت گرفته است. در بخش سوم زیارتنامه، زائر به دلیل جایگاه خویش بر آن است تا بالاترین مراتب احترام و تکریم خود را تقدیم حضرت امام رضا (ع) بنماید و بدین منظور از دو ابزار تکرار فراوان عبارت «السلام علی» و نیز کنیه‌های فراوان آن حضرت در قالب کنش‌های عاطفی بهره جسته است و به همین دلیل این نوع کنش بیشترین درصد کنش‌های این بخش را به خود اختصاص داده است. در بخش چهارم زیارتنامه، زائر با استفاده از کنش‌های ترغیبی جهت برآورده شدن حاجاتش حضرت امام رضا (ع) را به شفاعت می‌طلبد. در بخش پنجم زیارتنامه، زائر با استفاده از کنش‌های اعلامی به اعلان برائت از دشمنان اهل بیت (ع) و اعلام دوستی با دوستان آن بزرگواران می‌پردازد و لذا این نوع کنش درصد غالب کنش‌های گفتاری این بخش را به خود اختصاص داده است. در بخش ششم زیارتنامه ترکیبی از کنش‌های عاطفی، ترغیبی و اظهاری را دربردارد که در دو کنش اول که کنش‌های عاطفی هستند به سلام و درود بر جسم و روح حضرت امام رضا (ع) و آنگاه با یک کنش اظهاری، به تصدیق و تأیید پاکی و صداقت آن بزرگوار می‌پردازد و در پایان نیز با کنشی ترغیبی با اعلان برائت از دشمنان آن بزرگوار و نابودی آنان را درخواست می‌کند. هفتمین و آخرین بخش زیارتنامه که به صلوات خاصه آن حضرت معروف است دربردارنده تنها یک کنش گفتاری از نوع کنش‌های گفتاری ترغیبی می‌باشد و در آن زائر اهدای سلام و درود بر حضرت امام رضا (ع) را درخواست می‌نماید. تعداد و نوع هر یک از کنش‌های گفتاری استخراج شده مورد تحلیل در هر یک از بخش‌های مختلف زیارتنامه در جدول زیر آمده است. همچنین در نمودار زیر کنش‌های گفتاری مختلف مورد مقایسه قرار گرفته‌اند.

جدول ۵-۱: نوع و تعداد کنش‌های گفتاری در زیارت‌نامه امام رضا (ع)

نوع کنش گفتار	بخش‌های مختلف زیارت‌نامه امام رضا (ع)							جمع
	بخش اول	بخش دوّم	بخش سوّم	بخش چهارم	بخش پنجم	بخش ششم	بخش هفتم	
کنش ترغیبی	۴	۱۳	۰	۴	۱	۱	۱	۲۴
کنش عاطفی	۴	۳	۲۳	۶	۰	۲	۰	۳۸
کنش اظهاری	۱۲	۶	۰	۴	۰	۱	۰	۲۳
کنش تعهدی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کنش اعلامی	۴	۹	۵	۰	۴	۰	۰	۲۲
جمع کل	۲۴	۳۱	۲۸	۱۴	۵	۴	۱	۱۰۷



نمودار ۵-۸: مقایسه تعداد کنش‌های مختلف گفتاری زیارت‌نامه

بر این اساس از مجموع ۱۰۷ کنش گفتاری به کار رفته در این پیکره زبانی^۱ بیشترین کنش گفتاری مورد استفاده مربوط به کنش‌های عاطفی با ۳۸ مورد و کمترین آن مربوط به کنش‌های گفتاری اعلامی با ۲۲ مورد می‌باشد. ضمن آن که بر اساس دسته‌بندی سرل هیچ‌گونه کنش گفتاری تعهدی در این متن استفاده نشده است (اگرچه این زیارتنامه و تقریباً همه زیارتنامه‌ها به صورت غیرمستقیم حاوی کنش‌های گفتاری تعهدی می‌باشند). در متن مورد تحلیل کنش‌های گفتاری عاطفی به طور چشمگیری بیش از سایر کنش‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند. می‌دانیم که این نوع کنش نشان دهنده حالات عاطفی و روانی فرد از قبیل شادی، غم، محبت، ترس و نگرانی می‌باشد و گوینده از آن برای ابراز و انتقال احساسات خویش از قبیل قدردانی، عذرخواهی، تبریک، عرض ارادت، بیان دوستی و غیره استفاده می‌کند. بیشتر بودن کنش‌های عاطفی نسبت به سایر کنش‌ها نشان‌دهنده ارتباط عاطفی عمیق میان زائر به عنوان تولیدکننده متن و مخاطب یا مخاطبانش می‌باشد، به این معنی که زائر بیشتر از هر چیز دیگری در پی اظهار محبت، دوستی و ارادت و احترام نسبت به مخاطبانش، امام رضا(ع) و سایر ائمه اطهار(ع) می‌باشد. البته، روشن است که این اظهار ارادت و احترام به خاطر جایگاهی است که ائمه اطهار در پیشگاه خداوند متعال دارند. همچنین، در کنار جنبه عاطفی متون زیارتی بیش از هر چیزی جنبه تعلیمی و عقیدتی دارند.

پس از کنش‌های عاطفی، کنش‌های ترغیبی در دومین جایگاه از لحاظ تعداد کنش‌های مورد استفاده در متن قرار دارند. فراوانی بالای این نوع کنش نیز به دلیل درخواست‌هایی است که گوینده متن در قالب دعا از خداوند، پیامبر اکرم(ص) و سایر ائمه اطهار دارد. اختلاف بین تعداد سایر کنش‌های گفتاری به کار رفته بسیار ناچیز است و با توجه به تعداد کل کنش‌های به کار رفته، این اختلاف معنی‌دار به نظر نمی‌رسد. مقایسه متن فوق به عنوان متنی مذهبی با تحقیق مشابهی که در زمینه تحلیل کنش‌های گفتاری به کار

۱. Language corpus.

رفته در متون سیاسی معاصر صورت گرفته توسط اصطهباناتی (۱۳۸۶)، نشان دهنده نتایج زیر است:

در حالی که در متن مذهبی فوق کنش‌های عاطفی بیشترین درصد را به خود اختصاص داده، بیشترین درصد کنش‌های گفتاری به کار رفته در متون سیاسی معاصر مورد بررسی مربوط به کنش‌های گفتاری اظهاری است. می‌توان چنین نتیجه گرفت که گوینده متون مذهبی بیشتر در پی به اشتراک گذاشتن احساسات و عواطفش با مخاطب یا مخاطبان خویش است، در حالی که گویندگان متون سیاسی یعنی سیاستمداران ترجیح می‌دهند به بیان شرایط موجود پرداخته و یا این که در قالب کنش‌های گفتاری اظهاری اوضاع موجود را به گونه‌ای جلوه دهند که آنان را به هدف سیاسی مورد نظرشان نزدیک کند. از طرفی، در هر دو نوع متن مورد بررسی کنش گفتاری تعهدی یعنی کنشی که به واسطه آن گوینده خود را متعهد به انجام عملی در آینده می‌نماید یا اصلاً به کار نرفته یا درصد اختصاص یافته به آن بسیار ناچیز بوده است. لازم به یادآوری است که خواندن زیارت‌نامه توسط زائر در حقیقت نوعی تکلم دوگانه^۱ است، بدین معنی که زائر با خواندن آن از یک سو سخن خود را مطرح می‌کند و از سوی دیگر سخن خود را به نیابت از تولیدکننده متن می‌داند و با این شیوه می‌پردازد و حتی می‌توان آن را به عنوان سخن تمامی همفکران اعتقادی او یعنی جامعه شیعه و دوست‌داران اهل بیت قلمداد نمود.

منابع

- استیور، د.؛ *فلسفه زبان دینی*، ترجمه ابوالفضل ساجدی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۴.
- چپمن، ش.؛ *از فلسفه به زبان‌شناسی*، تهران: نشر گام نو، ۱۳۸۴.

۱. Double discourse.

- ذهنی، م؛ ترجمه کامل الزیارات، انتشارات طلوع آزاد، ۱۳۷۷.
- ساجدی، ا؛ زبان دین و قرآن، قم: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.
- عظیم‌زاده تهرانی، ط؛ درآمدی بر کتابهای زیارتی، ماهنامه بین‌المللی زائر، شماره ۱۰۲، ۱۳۸۲.
- عنایتی‌راد، م؛ زبان‌شناسی دین در نگاه المیزان، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۹ و ۱۰، ۱۳۷۹.
- قائمی‌نیا، ع؛ تجربه دینی و گوهر دین، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱.
- _____؛ وحی و افعال گفتاری، قم: نشر زلال کوثر، ۱۳۸۱.
- محمدی مقدم، ح؛ زیارت و سیر تحول آن در تاریخ، زائر، ش ۶۵، ۱۳۷۸.
- معین، م؛ فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۹.
- Austin, J.L.. 1970. How to Do Things with Words, The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955. Second Edition. Edited by J.O.Urmson and Marina Sbisa. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. First Published in 1962.
- _____ ; (1962): "Performative-Constative", The Philosophy of Language, 13-22.no.iv.
- _____ ; (1979): Philosophical Papers, Third edition. Edited by J.O.Urmson and G.J.Warnock. Oxford: The Oxford University Press.
- Sbisa, M,. 2002. Speech Acts in Context. Language and Communication 22: 421-436.
- Searle, J.R. 1969. Speech acts, Cambridge. Cambridge university press.
- Wittgenstein, l. 1958, philosophical investigations, oxford: Blackwell.